

ЛЕКСИКАНЫ ҮЙРӨТҮҮДӨ ЭНЕ ТИЛИНИН КОЛДОНУЛУШУ

Макалада орто мектептерде чет тилин окутууда лексикалык материалдарын үстүнөн иштөөнүн жолдору жана лексиканын үстүнөн иштөөдө эне тилинин ролунун маанилүүлүгү көрсөтүлгөн.

Азыркы учурдагы лингвистика тилди бир нече деңгээлдерден турган жана ар бир деңгээл өзүнүн тилдик белгилеринин көптүгү менен мүнөздөлгөн иерархиялык структура катары карайт. Тилди формалдуу система катары окутууну токтотуп, аны коммуникативдик таасир этүү жана пикир алышуу куралы катары кароо чет тилдерди окутуунун, өзгөчө, лексиканы үйрөтүүнүн жемиштүү жана келечектүү болушуна алып келди.

Чет тилдерди окутуунун максаты - пикир алышуунун формаларын өнүктүрүү. Чет тилинин лексикасын үйрөтүүдө анын семантикалык тактыгын, синонимдик байлыгын, адекваттуулугун жана орундуулугун эске алуу - жогоруда коюлган максаттын ишке ашуусунун зарыл шарты.

Лексикалык машыгууларды түзүүдө формалдык-структуралык мүнөздөгү маалыматтарды гана эске албастан, ошол тилде сүйлөгөн адамдар колдонгон ситуативдик, социалдык жана контекстуалдык эрежелерди да эске алуу керек. Ошентип, формалдуу жана функционалдык жактары бир эле кубулуштун эки аспектисин түзөт. Коммуникация процессинде функциясы жок форма болбойт жана тескерисинче ар бир функциянын тилдик сүрөттөлүшү бар. Эми сабакта лексикалык материалдын үстүндө жүргүзүлгөн иштин негизги этаптарына токтолсок. Лексиканын үстүндө жүргүзүлгөн иштин негизги этаптарына төмөндөгүлөр кирет: жаңы материал менен тааныштыруу (семантизация менен бирдикте), бышыктоо, оозеки жана жазуу пикир алышуусунун ар кандай формаларында ошол лексиканы колдонуу машыгууларын өнүктүрүү. Бул жогоруда айтылгандар бирдиктүү бүтүндүк катары каралышы керек жана алардын бири-биринен ажыратылышы методикалык максаттар үчүн гана жүргүзүлөт.

Баштапкы этапка кайрылсак (II-IV класстар). Бул этапта үйрөтүлгөн лексика пайдалуу сөздүккө таандык, б.а., окуучулар бул лексикалык бирдиктерди аларга керектүү болгон түшүнүктөрдү белгилөө үчүн тез түрдө эстеп, аны колдонуунун бардык эрежелерин сактап, айтышы керек. Бул этапта жаңы сөздөрдү камтыган тексттерди өз алдынча окууга берүүдөн алыс болуш керек. Мугалим өзү окушу керек, ал эми окуучулар болсо угуп жана көрсөтмөлөргө таянып, мугалим айтып аткан сөздүн маанисин табууга аракет кылышат. Андан соң продуктивдүү лексика контексттен «бөлүнүп» алынат жана оозеки түрдө бышыкталат.

Кээде лексиканын кандайдыр бир бөлүгү контекстте гана берилбестен, ошондой эле текстке таянбастан эле берилет. Көрсөтмөлүүлүк, ымдоо- жаңсоолор, ишараттар сөздүн маанисин түшүнүүгө жардам берет, анткени алардын көбү конкреттүү мүнөзгө ээ. Бирок сөздүн үстүндө контекстте да жана өзүнчө бөлүп алып да иштөө керек, анткени тексттеги сөздүн мааниси ал сөздөн негизги мааниси болбой калышы мүмкүн. Жогорураак деңгээлдерде болсо сөздөрдөн мааниси менен гана чектелбестен, алардын айкалыштарын да үйрөтүп кетүү керек. Мисалы, “Look” деген этишти алсак, ал «Look for”, “Look out”, “Look in”, “look up” деп көп башка маанилерди да билдирет.

Сөздөрдүн маанилерин окуучуларга жеткирүү, б.а., лексиканы окутуу ар кандай ыкмалардын жардамы менен ишке ашырылат. Аларды эки топко бөлүп карасак болот:

1. семантизациянын которуу ыкмасы
2. семантизациянын которбоо ыкмасы.

Семантизациянын которбоо ыкмаларына төмөндөгүлөр кирет:

• Предметтерди жана сүрөттөрдү демонстрациялоо менен жаңы сөздүн маанисин түшүндүрүү, мисалы, мышыктын сүрөтүн көрсөтүп туруп, аны мугалим “**a cat**” деп айтышы керек же болбосо мугалим өз сумкасын көрсөтүп: “This is my **bag**” деп айтып, сабактын жаңы лексикасын киргизе алат, анан бышыктоо көнүгүүлөрү жүргүзүлүшү керек. Эгерде предмет да, сүрөт да жок болсо, анда мугалим бордун жардамы менен доскага тартып деле түшүндүрө алат. Мындай ыкмада убакыт көбүрөөк кетет. Ошондой эле кыймыл- аракеттердин, ымдоо- жаңсоолордун жана ишараттардын жардамы менен жаңы сөздү которбостон окуучуларга үйрөтсө болот. Мисалы, мугалим сабакта “sit down, stand up, run, walk, sleep, smile, cry и ж.б. кыймыл- аракет этиштерин үйрөтүп жаткан болсо, анда ошол кыймыл- аракетти көрсөтүп, сөздүн семантикасын түшүндүрө алат.

• Сөзгө дефиниция берүү, б.а., чет тилинде ошол жаңы сөздү түшүндүрүү. Мисалы, **A cinema** – theatre where films are shown. **The Earth** – a planet where human beings live. Etc

• Санап өтүү. Мисалы: Dogs, cats, cows, horses, pigs are **domestic animals**. And lions, tigers, wolves and bears are **wild animals**. Бул жердеги үйрөтүлчү сөздөр “Domestic” жана “Wild” деген сөздөр болгон. Ал эми жаныбарлардын аттарын окуучулар буга чейин билген болот. Бул ыкма көбүнчө жогорку деңгээлдерде колдонулат.

• Синонимдердин жана антонимдердин жардамы менен семантизациялоо:

Quick- slow, froid- chaud, charger- decharger etc.

• Контексттик божомолдоонун негизинде же белгилүү бир фактыларды, окуялардын негизинде сөздүн маанисин аныктоо. Мисалы: Columbus **discovered** America in 1492. Окуучулар 1492- жылкы окуяны билгендиктен, «discovered» деген сөздү которуусуз эле түшүнүшөт. Мындай ыкманы колдонуш үчүн окуучулардын буга чейинки билимдери жана тажрыйбалары бай болушу керек.

• Сөздүн ички формасынын негизинде анын маанисин аныктоо. Мисалы, окуучулар “work” деген этишти билишет жана “er” деген сөздүн бөлүгүн билишет, ал экөөнү кошкондо “**worker**” деген жаңы сөздүн мааниси ачылат. Ошондой эле жаңы сөздүн структурасы эне тилинигине окшош болсо. Мисалы, **park** - парк. Бул кубулуш немис тилинде көп кездешет: Der Klub, der Park, das Hobby, die Batterie ж.б.

Ал эми семантизациянын которуу ыкмаларына төмөндөгүлөр кирет:

• Чет тилиндеги жаңы сөздү түздөн- түз эле эне тилиндеги эквиваленти менен алмаштыруу. Мисалы, **a cat**- мышык, **a camel**- төө.

• Түшүндүрүп- которуу. Бул жерде окуучуларга эне тилиндеги эквиваленти гана берилбестен, ошондой эле окуучуларга маанисинин көлөмүнө дал келүүсү жана келишпестиги жөнүндөгү маалыматтар берилет. Мисалы, **great**- чоң (белгилүү, улуу), **big**- чоң (көлөмдү, чоңдукту билдирет)

Жогоруда айтылып кеткен ыкмалардын жакшы да, жаман да жактары бар. Бир эле тигил же бул метод универсалдуу же алмашылгыс деп айтуудан биз алыспыз. Мугалимдин өздүк методикасына, окуучулардын билим деңгээлине жана сабактагы кырдаалга жараша тигил же бул ыкманы колдонуу керек.

Которбоо ыкмалары божомолдоону өнүктүрөт, тилдеги практиканы жогорулатат, эске тутуу үчүн таянууларды түзөт, ассоциативдик байланыштарды күчөтөт. Бирок бул которбоо ыкмалары көп убакытты талап кылат жана дайыма эле түшүнүүнүн тактыгын камсыз кыла бербейт.

Которуу ыкмасы болсо убакытты үнөмдөйт, колдонулушу боюнча универсалдуу, бирок тил аралык интерференция мүмкүнчүлүгүн жогорулатат.

Семантизация ыкмасын тандоо бир нече факторлордон көз каранды: сөздүн сапаттык мүнөздөмөлөрүнө, класстын даярдык деңгээлине жана билимине, окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө же мугалим тарабынан багытталгандыгына жараша болот.

Мугалимдин жаңы лексиканы түшүндүрүүгө даярдануусу төмөндөгүчө жүргүзүлөт:

- Сөздүн татаалдыгын аныкташ үчүн жаңы сөзгө анализ жүргүзүлөт;
- Сөздүк бирдиктин семантизация ыкмасы тандалат;
- Эгерде китепте түшүндүрмөсү жок болсо, комментарий түзүлөт;

- Максаттуулугу жана көнүгүүлөрдүн жетиштүүлүгү аныкталат, ошондой эле ошол көнүгүүлөрдүн класстагы аткарылышынын ирээти да аныкталышы керек.

Эске сала кетчү нерсе, лексикалык материал менен тааныштыруу этабы аны өздөштүрүүнүн сапатуулугун аныктайт. Жогорку класстарда окутуунун ийгилиги көбүнчө окуучулардын өз алдынча ишинин уюштурулушунан көз каранды жана ошондой эле азыркы учурдун методикасынын талабына жооп берген окуу колдонмолору бар же жоктугунан да көз каранды. Ал талаптарга төмөндөгүлөр мүнөздүү:

1. Көрсөтмөлөрдүн (инструкциялардын), көнүгүүлөрдүн, ачыкчтарынын бар болушу. Алар тааныштыруу процессин башкарууга жардам берет.

2. Тексттердин, тапшырмалардын бар болушу. Алар окуучуларга алына жараша коммуникативдик маселелерди чечүүнү талап кылуу менен жана проблемалуу ситуацияларды берүү менен, алардын ой жүгүртүүчүлүк жөндөмүн активдештирет.

3. Материалдын жакшы ойлонуштурулуп уюштурулушу тил менен өз алдынча иштөө аракетин стимулдаштырат.

Ошентип, эне тили англис тил сабагында жаңы сөздөрдү окутууда мугалимдер тарабынан колдонулат. Бирок бардык класстарда, бардык окуучуларга жана бардык учурда эместигин эске алуу зарыл. Ал мугалимдин методикасына, сабактын максатына жана убакытка жараша болот. Ошентсе да лексиканы окутууда эне тилин колдонуу туура эмес түшүнүп алуудан сактайт жана сөздүн так маанисин билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бирок, биздин байкообуз боюнча, азыркы учурда жаңыдан калыптанып келе жаткан окутуунун коммуникативдик методикасында лексиканы окутуу гана эмес, дегеле чет тил сабагында эне тилин колдонууну азайтууга багыт алууда. Ошондуктан кээ бир мугалимдер эне тилин чет тил сабагында колдонууга каршы болуп, жаңы сөздөрдү үйрөтүүдө эне тилин колдонбостон, башка методдордун жардамы менен лексикалык бирдиктерди окуучуларга тартуулашууда. Биз, тигил же бул көзкарашка кошулабыз деп, так кесе айта албайбыз. Эки метод тең окуучулардын жакшы өздөштүрүүсүнө өбөлгө болот. Мисалы, сүрөттөр менен жаңы лексиканы киргизүү окуучулардын кызыгуусун жана мотивациясын күчөтөт, ал эми эне тилин колдонуу менен биз окуучуларды бат текшерип алсак болот. Мисалы, мугалим эне тилинде сөздү айтат, ал эми окуучу болсо, ал сөздүн чет тилиндеги эквивалентин айтышы керек. Ошентип, бул жерден мугалим окуучунун билимин бышыктоо менен, алардын котормочулук жөндөмүн өнүктүрүүдө.

Чет тилин үйрөнүүдө сөздөрдүн үстүнөн иштөө

Ойдун эң негизги функциясын сөз аркылуу ишке ашырабыз. Ошондуктан ал жашообуздун бардык тармактарына сүңгүп, биздин эмне кылып, эмне ойлоп жаткандыгыбыз, жада калса элестетүүбүз да сөз аркылуу берилген: «Слово- это имена вещей, явление собой, имена всего того, что и может быть в действительности. Если имя не понятно для слушающего, оно пусто такого предмета нет. Любая вещь даже воображаемая, к какой бы области сенсорики она не относилась, может стать заметной, если имеет имя.»

Чындыгында, сөз - бул буюмдун, кубулуштун, окуянын, болуучу нерсенин бардыгынын аттары. Эгерде сөз угуучуга түшүнүксүз болсо, ал - боштук, андай нерсе жок. Кайсы гана буюм болбосун, жада калса элестетүү да сүйлөшүүнүн кайсы тармагында болсо да аты менен гана белгилүү боло алат. Ошентип, нерсенин аттарын билбесең, ал жөнүндө эч нерсе айтууга мүмкүн эмес. Өзгөчө, сөзгө болгон көз карандылык чет тилдин үйрөнүүдө билинет. Кайсы гана байланыштуу текст болбосун, өзүнө тематикалык лексиканы камтыйт. Ал лексикалардын мааниси текстти түшүнүүнүн булагы боло алат.

М: «**Appearance**» деген текстте төмөнкү сөздөр жана сөз айкаштары текстти түшүнүүнүн булагы боло алат. **tall, handsome, eyebrows, straight, beautiful, slender, slim ж.б.** Сөздөрдүн үстүнөн иштөөдө грамматикалык өзгөчөлүктөрдү көрсөтүүчү көнүгүүлөрдөн мисал келтире кетсек.

Building your vocabulary: Prefixes

You can change the meaning of some words by adding prefixes to the beginning. **Un-** is a very important English prefix. **Un-** can make a word have an opposite meaning. For

example, something that is not usual is unusual.

Add the prefix **un-** to another word in the sentence to complete the following sentences. Follow the example.

1. If you are not certain, you are uncertain.
2. an _____ person is not friendly
3. When someone is not helpful, he or she is _____
4. A place that is not safe is _____
5. Rooms that is not safe is _____
6. an _____ problem is not important
7. If class is not interesting, it is _____

Building your vocabulary: place Prepositions.

Read the sentence then look at the pictures in the blank, write the letter of the picture that the sentence tells about. Follow the example.

A

1. The square is **next to** the circle
_____
2. The triangle is **behind** the square
_____
3. the rectangle is **between** the triangle and the circle
_____
4. The triangle is **on top of** the circle
_____
5. The rectangle is directly **across from** the triangle
_____

Сөздөрдүн үстүнөн иштөөдө фонетиканын ролу.

Кептин эң негизги булагы сөз болорун биз жогорууда айтып өттүк. Сөздүн үстүнөн иштөөдө фонетика эң негизги ролду ойнойт. Себеби сөздөрдүн айтылышы туура эмес болсо, сөздүн мааниси да бузулушу мүмкүн. Ошондуктан мектепте англис тилин окутуунун баштапкы этабынан эле сөздөгү тыбыштардын туура окутулушу зарыл. Эгерде баштапкы этапта тыбыштын айтылышы туура эмес калыптанса, окутуунун кийинки этаптарында аларды оңдоо кыйынчылыкты түзөт. Ар бир тема боюнча жаңы сөздөрдү бергенде, фонетикалык көнүгүүлөрдүн үстүнөн иштөө үчүн ар кандай иштер аткарылат. Ар көнүгүүлөрдү аткартуубуз керек. Ошондуктан биз төмөн жакта бир канча көнүгүүлөрдөн мисал келтирсек:

М: а) Puzzle B11.

Бул фонетикалык оюнду аткарууда бир класстагы окуучуларды бир канча группага бөлүп, алдын ала даярдаган «Puzzle» тапшырмасы берилет. Убакытты белгилеп, 3 минута ичинде ким биринчи туура табат деп тапшырма берсе, окуучулар ушунчалык дилгирлик менен аткарышып, көңүл кош окуучулар да активдүү болот. Себеби көрсөтүлгөн чекиттерди туура бириктирсе, мышыктын жана аюунун эмне кылып жаткандыгын билүүгө болот.

b) find the word in B that have the same pronunciation as the words in A.

Hear	see	write	Right	no	check
Eye	there	for	Where	by	I
Know	by	knows	Nose	two	sea
Wear	son	hour	Four	meet	their
Meat	chegue	too	Our	here	sun

c) each sentence has two words with the wrong spelling. Correct the spelling mistakes.

1. I can here (hear) you, but I can't sea (see) you.
2. There are three bedrooms in hour house
3. John nose wear Jill lives
4. My sun lives near the see
5. Don't where that hat when you meat the Queen!

6. They no Anna two
7. You were write. Sally and Peter don't eat meet
8. There daughter could right when she was three
9. I want to by too new pens
10. He wants two eat meet too

Look at the sentences. What do you notice about the underlined words?

I have a black eye. No he doesn't know the answer. She is too small. I have two books.

Tongue twisters. М: "Animals" деген теманы өтөөрдүн астында Warm up катарында аткарылуучу фонетикалык көнүгүү.

М: окуучуларга төмөндөгүдөй кайрылуу менен баштасак болот:
Балдар азыр биз (э) тыбышынын үстүнөн иштеп көрөлүү.

Little cat, Little cat
Catch that bad fat rat
If you catch that bad fat rat
I will give you some milk for that.

Дагы бир мисал келтирип кетели.

Here are some spelling in phonetics. Write the two words which sounds the same.

1. \nous_____
2. \san_____
3. \mi:t_____
4. \tu:_____
5. \rait_____

Мындан башка дагы көптөгөн мисалдарды көрсөтсөк болот.

Адабияттар:

1. N,Pollan J.Greative Question,-Longman, 1995: Ur Penny, Five-Minute Activities-Cambridge,1993.).
2. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку в средней школе. –М.: Просвещение, 1998.
3. // FORUM (journal) 1999. Volume 37. #3. Leslie Cohen. Teaching Vocabulary to English Teaching Trainees.
4. // FORUM (journal) 1996. Volume 34. #1. Grace J. Malgwi. Building a Class Library.
5. //Иностранный язык в школе. 1992, № 5.
6. Bright Ideas. Book 2. 1985 by the National Council of Teaching of English.
7. Нуриахмедова Г.М. Самостоятельная работа старше классников с лексикой.// ИЯШ, 1988. № 3 .
8. Гез Н.И., Гальского Н.Д. Методика обучения иностранным языкам в средней школе